

Received: 28.09.2021
Accepted: 25.10.2021
Published: 31.12.2021

Roczniki Administracji i Prawa
Annals of The Administration and Law
2021, XXI, z. 4: s. 117-130
ISSN: 1644-9126
DOI: 10.5604/01.3001.0015.8305
<https://rocznikiadministracjiiprawa.publisherspanel.com>

Beata Baran*
Nr ORCID: 0000-0001-6298-228X

Z PROBLEMATYKI PRAWA DO OBRONY W SPRAWACH DYSCYPLINARNYCH NAUCZYCIELI AKADEMICKICH

ON THE ISSUES OF THE RIGHT TO DEFENSE IN DISCIPLINARY CASES OF ACADEMIC TEACHERS

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie problematyki prawa do obrony w postępowaniu dyscyplinarnym nauczycieli akademickich. Autorka poddaje analizie w przedmiotowym opracowaniu kwestie obrony zarówno w aspekcie materialnym, jak i formalnym. W opracowaniu został przeanalizowany także wymiar temporalny prawa do obrony.

Słowa kluczowe: postępowanie dyscyplinarne, nauczyciel akademicki, szkolnictwo wyższe, prawo do obrony

Summary: The purpose of the article is to present the issue of the right to defense in disciplinary proceedings of academic teachers. The author analyzed the issues of defense, both in material and formal terms. Also, the temporal aspect of the right to defense was scrutinized.

Keywords: disciplinary proceedings, academic teacher, higher education, right to defense

Istotą prawa do obrony jest ochrona interesów osoby, przeciwko której toczy się postępowanie o charakterze represyjnym. Powyższa uniwersalna dyrektywa ma zastosowanie również w ramach postępowania w sprawach dyscyplinarnych nauczycieli akademickich. Mimo że dotyczy ona osób posiadających status nauczyciela akademickiego¹, to jednak w tej materii decydującą rolę odgrywają mechanizmy prawne charakterystyczne dla postępowania karnego. Tego rodzaju wykładnia oparta jest na tekstualnym brzmieniu art. 30 pswin². Z argumentu *lege non distinguente* formułuję pogląd, że normy k.p.k. mają za-

* dr hab.; Uniwersytet Jagielloński, Wydział Prawa i Administracji. Źródła finansowania publikacji: Wyższa Szkoła Humanitas; e-mail: beata.baran@uj.edu.pl

¹ Por. E. Ura, [w:] *Akademickie prawo zatrudnienia. Komentarz*, red. K.W. Baran, Warszawa 2020, s. 459-460; A. Bocheńska, [w:] *Akademickie prawo zatrudnienia...*, s. 37 i n.

² Por. P. Wojciechowski, [w:] *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Komentarz*, red. J. Woźnicki, Warszawa 2019, s. 843 i n.

stosowanie także w zakresie prawa do obrony. Oczywiście są one stosowane subsydiarnie dopiero wówczas, gdy w przepisach pswin występuje obiektywna luka prawna.

Podjmując rozważania na temat prawa do obrony w akademickim postępowaniu dyscyplinarnym, formułuję pogląd, że podobnie jak ma to miejsce w nauce postępowania karnego³ także i tutaj można wyróżnić obronę materialną i obronę formalną. Obrona materialna pojmowana jest bądź jako akcja obrończa samego oskarżonego (obrona *sensu stricto*), bądź też jako wszelka działalność podejmowana na jego rzecz (obrona *sensu largo*)⁴.

Z kolei pod pojęciem obrony formalnej rozumie się procesową działalność obrońcy oskarżonego⁵. Jest oczywiste, że w praktyce oba te wymiary prawa do obrony w płaszczyźnie funkcjonalnej interferują między sobą, przenikając się wzajemnie. Konwencja przyjęta w doktrynie postępowania karnego wydaje się być jednak mimo pewnej symplifikacji w sferze ogólnoteoretycznej użyteczna również dla prawa dyscyplinarnego, chociażby ze względu na wyraźną delimitację podmiotową, która ona wprowadza.

W odniesieniu do problematyki prawa do obrony powstaje pytanie, czy tego rodzaju zasada obowiązuje w „akademickim” prawie dyscyplinarnym. Pswin nie statuuje prawa do obrony *expressis verbis*. W moim przekonaniu nie oznacza to jednak, że ono w tej procedurze nie obowiązuje. Nader istotnym aspektem jest to, że prawo do obrony ma charakter uniwersalny w całym systemie prawnym. Jest bowiem zadekretowane nie tylko w prawodawstwie międzynarodowym⁶, ale również krajowym. Prawo do obrony statuuje art. 42 ust. 2 polskiej ustawy zasadniczej⁷. Przepis ten formułuje dyrektywę, iż każdy, przeciwko komu prowadzone jest postępowanie karne, ma prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania. W tym kontekście normatywnym powstaje pytanie, czy ma ona zastosowanie do procedur dyscyplinarnych. Kierując się wyłącznie tekstualnym brzmieniem art. 42 ust. 2 zd. 1 Konstytucji należałoby zatem na to pytanie udzielić przeczącej odpowiedzi. Jednakże Trybunał Konstytucyjny, wskazując na podobieństwo procedur dyscyplinarnej i karnej w uzasadnieniu wyroku⁸ z dnia 19 marca 2007 r., K 47/05, sformułował trafny pogląd, że wszystkie gwarancje ustanowione w rozdziale drugim Konstytucji znajdują zastosowanie także wówczas, gdy mamy do czynienia z postępowaniem dyscyplinarnym. Odnoszą się one bowiem do wszelkich postępowań, których celem jest poddanie obywatela jakiejś formie ukarania lub sankcji⁹. Ze

³ Por. J. Śliwiński, *Polski proces karny przed sądem powszechnym. Zasady ogólne*, Warszawa 1959 s. 190; P. Wiliński, *Obrona formalna i materialna w procesie karnym*, [w:] *Problemy prawa i procesu karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Alfreda Kaftela*, Warszawa 2008, s. 341 i n.; *Zasada prawa do obrony*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego*, tom III: *Zasady procesu karnego*, cz. 2, Warszawa 2014, s. 1471-1563.

⁴ Por. J. Śliwiński, *Polski proces...*, s. 190; P. Wiliński, *Obrona formalna i materialna...*, s. 341 i n.; P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony...*, s. 1471-1563.

⁵ Por. P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony w polskim postępowaniu karnym*, Warszawa 2006, *passim*; R. Łyczyszek, *Adwokat jako obrońca w polskim procesie karnym*, Warszawa 1989, s. 9-10.

⁶ Por. P. Kruszyński, *Zasada prawa do obrony w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu – zagadnienia wybrane*, [w:] *Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor G. Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin*, red. L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska, Warszawa 2005, s. 585 i n.; D. Vitkauskas, G. Dikov, *Ochrona prawa do rzetelnego procesu w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka*, Strasburg 2012, s. 87 i n.

⁷ Por. C. Kulesza, *Efektywna obrona w postępowaniu przygotowawczym a favor procuratori*, „Prokuratura i Prawo” 2007, z. 4, s. 5.

⁸ OTK-A 2007, nr 3, poz. 27.

⁹ Por. orzeczenie TK z dnia 7 marca 1994 r., I K7/93 OTK 1994, cz. 1, s. 41; orzeczenie TK z dnia 26 kwietnia 1995 r., K11/94, OTK 1995, cz. 1, s. 137.

stanowiskiem tym koreluje zapatrywanie wyrażone w wyroku TK z dnia 26 listopada 2003 r., SK22/02¹⁰, zgodnie z którym art. 42 Konstytucji obejmuje inne formy odpowiedzialności prawnej związane z wymierzaniem kar wobec jednostki. W efekcie judykatura Trybunału¹¹ sformułowała tezę o obowiązku ustawodawcy takiego ukształtowania przepisów regulujących wszelkiego rodzaju postępowania dyscyplinarne, żeby podobnie jak w postępowaniu karnym zapewniały odpowiedni poziom prawa do obrony, zarówno w wymiarze materialnym, jak i formalnym.

Podejmując problematykę zasady prawa do obrony, rozważenia wymaga zagadnienie jego wymiaru temporalnego. *De lege lata* nie jest on limitowany przez pswin. Uprawniona wydaje się zatem konstatacja, iż obejmuje ono nie tylko etapy wyjaśniająco-orzecznicze, ale również etap wykonawczy oraz ewentualnie wznowieniowy. Tego rodzaju opcja interpretacyjna koreluje z dyrektywą sformułowaną w art. 42 ust. 2 polskiej ustawy zasadniczej, który to przepis nie statuuje żadnych ograniczeń czasowych. Mamy więc w tej materii do czynienia z klasycznym przypadkiem prokonstytucyjnej wykładni prawa, harmonizującym zróżnicowane konteksty normatywne.

Analizę prawa do obrony rozpocznę od obrony w znaczeniu materialnym. Centralne znaczenie ma zakres akcji obrończej obwinionego (art. 292 ust. 2 w związku z art. 286 ust. 2 ustawy pswin). W najszerszym wymiarze składa się na istotę prawa do obrony ogół uprawnień obwinionego¹², umożliwiających przeciwstawienie się zarzutom oskarżenia lub zmierzających do złagodzenia odpowiedzialności dyscyplinarnej. Może mieć ona zarówno wymiar działań aktywnych (np. kwestionowanie przemawiających przeciwko niemu dowodów, udział w czynnościach proceduralnych, przedstawienie dowodów na poparcie własnych twierdzeń), jak i pasywnych (odmowa składania wyjaśnień). W żadnym przypadku wykorzystanie uprawnień tworzących prawo do obrony, ani nawet brak współpracy z organami dyscyplinarnymi, nie może być kwalifikowane przez organy dyscyplinarne jako bezprawne utrudnianie postępowania. Mechanizm ten odnosi się także do zmiany wyjaśnień albo odmowy wydania dowodu bądź wskazania miejsca jego ukrycia.

Analizując zasadę prawa do obrony w postępowaniach dyscyplinarnych, warto podkreślić, że jest ona uprawnieniem, a nie obowiązkiem obwinionego. W płaszczyźnie teoretycznej ma ona charakter ciężaru prawnego, a więc obowiązku wobec samego siebie. W moim przekonaniu z pasywnej postawy obwinionego nie można wywodzić negatywnych konsekwencji w zakresie poziomu odpowiedzialności dyscyplinarnej. Z drugiej jednak strony zaakcentować należy, że przysługujące obwinionemu funkcjonariuszowi prawa nie mogą być nadużywane i w efekcie bezprawnie dysfunkcjonalizować przebiegu procedury dyscyplinarnej. Oczywiście jest zatem, że nie może on podejmować działań nielegalnych, choćby takich jak zastraszanie świadków przewinienia dyscyplinarnego, nakłanianie świadków do zmiany zeznań, czy też zniszczenie akt postępowania. W tym kontekście powstaje problem, czy wyliczenie uprawnień konstytuujących prawo do obrony z art. 28 ust. 2 w związku z art. 292 ust. 2 pswin¹³ ma charakter enumeratywny.

¹⁰ OTK Z nr 9/A/2003, s. 1118-1119.

¹¹ Por. uzasadnienie wyroku TK z dnia 19 marca 2007 r., K47/05, OTK-A 2007, nr 3, s. 27.

¹² Por. P. Wiliński, [w:] System Prawa Karnego Procesowego. *Zasady procesu karnego*, cz. 2, s. 1279-1486.

¹³ Por. też E. Ura, [w:] *Akademickie prawo zatrudnienia...*, s. 496 i n.; P. Wojciechowski, [w:] *Prawo o szkolnictwie wyższym...*, s. 748 i n.

W moim przekonaniu wyliczenia uprawnień obwinionych w zakresie prawa do obrony mają w pragmatykach charakter *quasi-enumeratywny* i nie stanowią *numerus clausus*. Mam tu na myśli fakt, że poza wskazanymi w nich uprawnieniami w systemie prawa dyscyplinarnego proceduralnego występują także inne kategorie uprawnień (np. prawo złożenia odwołania, prawo złożenia wniosku o wznowienie postępowania) służące bezpośrednio lub pośrednio obronie interesów obwinionego. Nie zmienia to jednak faktu, że wyliczenie w powołanych normach uprawnienia w zakresie przedmiotowym do nich odnoszącym, mają przymiot taksatywności w tym sensie, że organy dyscyplinarne w toku postępowania nie mogą ich dowolnie ograniczać ani zmieniać. Tego rodzaju opcja interpretacyjna pozostaje w merytorycznej koincydencji z poglądem, iż prawo do obrony obowiązuje tylko w granicach i formach określonych normami danego systemu prawnego, w tym przypadku akademickiego prawa dyscyplinarnego. Nie oznacza to jednak ograniczenia swobody obwinionego w zakresie doboru środków i sposobów obrony. Uprawnione wydaje się więc stwierdzenie, że materialne prawo do obrony obwinionego w ustawodawstwie dyscyplinarnym ma zarówno aspekt aktywny, na który składają się: prawo do składania wyjaśnień, prawo dostępu do materiału dowodowego, prawo inicjatywy dowodowej, prawo udziału w czynnościach proceduralnych oraz prawo do zaskarżenia rozstrzygnięć (orzeczeń i postanowień) zapadających w toku postępowania, jak i pasywny, odnoszący się do odmowy składania wyjaśnień albo uczestnictwa w czynnościach proceduralnych, jak również niekorzystanie z innych uprawnień zadekretowanych w pswin.

Kontynuując problematykę zasady prawa do obrony w wymiarze materialnym, uzasadnione jest podjęcie analizy poszczególnych rodzajów uprawnień przysługujących obwinionemu. Kierując się dyrektywą sekwencyjności analizy dogmatycznej, swoje rozważania rozpocznę od prawa obwinionego do składania wyjaśnień oraz pozostającego z nim w nierozrwalnej korelacji prawa do odmowy ich składania (art. 286 ust. 2 pkt 1 i 2 w związku z art. 292 ust. 2 pswin¹⁴).

Ze względu na funkcjonalną koincydencję problematyki składania zeznań i odmowy ich składania zagadnienia te zostaną przedstawione kompleksowo. Tego rodzaju ujęcie pozwoli na uchwycenie w sposób wieloaspektowy wzajemnych zależności, co wydaje się nader istotne z punktu widzenia istoty zasady prawa do obrony. Fakt, że przepisy pswin przewidują je co do zasady w odrębnych punktach tekstu prawnego, nie stoi na przeszkodzie w przyjęciu tego rodzaju formuły analizy dogmatycznej, ponieważ tego rodzaju delimitacja ma tylko charakter formalny, ale w swej istocie w obu przypadkach odnosi się do dwóch różnych aspektów – pozytywnego i negatywnego – tej samej instytucji proceduralnej.

Podjmując zagadnienie wyjaśnień obwinionego, *prima facie* należy bliżej przeanalizować ich charakter prawny. W ujęciu ogólnoteoretycznym w świetle nauki o modalnościach normatywnych został w doktrynie postępowania karnego¹⁵ sformułowany pogląd, że składanie wyjaśnień jest czynem prawnie indyferentnym, tzn. zarówno nienakazanym, jak i niezakazanym. W moim przekonaniu koreluje on z istotą zasady prawa do obrony, która dopuszcza po stronie obwinionego nauczyciela akademickiego zarówno działania,

¹⁴ Por. P. Wojciechowski, [w:] *Prawo o szkolnictwie wyższym...*, s. 748 i n.

¹⁵ Por. Ł. Pohl, *Składanie nieprawdziwych wyjaśnień przez oskarżonego w polskim postępowaniu karnym – szkic teoretyczno-prawny*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 6, s. 43 i n.

jak i zaniechania. Jest oczywiste, że mogą przybrać zróżnicowane formy, nie tylko polegające na składaniu bądź odmowie składania wyjaśnień, ale również zróżnicowane formy pośrednie (np. odwołanie wyjaśnień lub ich zmiana).

Tego rodzaju dozwolone peregrynacje w zakresie wyjaśnień nie mogą pociągać w toku postępowania dla uprawnień obwinionego negatywnych konsekwencji. W sferze proceduralnej jednak mataczenie przy wyjaśnieniach może być kwalifikowane jako okoliczność obciążająca przy orzekaniu kary.

Prawo do złożenia wyjaśnień koreluje z obowiązkiem ich przyjęcia przez organy dyscyplinarne. Nie mogą też one ograniczać tego prawa – ani w płaszczyźnie funkcjonalnej, ani temporalnej. Granice wyjaśnień determinują obowiązujące przepisy pragmatyk. W razie zaistnienia wątpliwości, co do zakresu lub treści, organy dyscyplinarne powinny stosować dyrektywę *in dubio pro libertate*. Obwiniony, uczestniczący w czynnościach prowadzonych przez rzecznika dyscyplinarnego, ma prawo składania „pełnych” zakresowo wyjaśnień, bądź tylko wygłoszenia oświadczenia (np. wiedzy). *Natura rerum* powinny one odnosić się bezpośrednio do przedmiotu postępowania i niedysfunkcjonalizować (np. temporalnie) przeprowadzenia czynności.

Na tle analizowanych pragmatyk dyscyplinarnych formacji policyjnych powstaje zagadnienie składania przez obwinionego nieprawdziwych wyjaśnień¹⁶. Kwestia ta nie została *explicite* przesądzona przepisami pswin. W moim przekonaniu standardy aksjologiczne oraz moralno-etyczne¹⁷, mające istotne znaczenie w funkcjonowaniu środowiska akademickiego, przemawiają w sposób jednoznaczny przeciwko przyjęciu prawa do kłamstwa w ramach prawa do obrony obwinionego. Stanowisko to ma swe merytoryczne uzasadnienie w uniwersalnej regule *ex iniuria non oritur ius*. Fałszywe bądź zmanipulowane wyjaśnienia mogą być bowiem kwalifikowane jako przewinienie dyscyplinarne (art. 275 ust. 1 pswin). W tym kontekście szczególną dezaprobatę budzą pomówienia innych osób o współudział w przewinieniu dyscyplinarnym, choćby w celu umniejszenia swojej roli bądź ukryciu rzeczywistych jego sprawców. Nie mam wątpliwości, że pomówienie tych osób jest nadużyciem prawa do obrony, a obwiniony swoimi nieprawdziwymi wyjaśnieniami godzi bezpośrednio w dobra prawnie chronione przez normy dyscyplinarne. W efekcie fałszywe wyjaśnienia lub – co gorsza – pomówienia bądź niezasadne oskarżenia innych osób powinny być traktowane jako okoliczności wpływające bezpośrednio na obostrzenie wymiaru kary dyscyplinarnej. Pogląd ten ma swe zakorzenienie również w zasadzie trafnej reakcji dyscyplinarnej.

Na podstawie poczynionych tutaj ustaleń powstaje pytanie, co powinien uczynić obwiniony, żeby uniknąć fałszywych wyjaśnień. Art. 286 ust. 2 pkt 2 pswin przewiduje *expres-*

¹⁶ W doktrynie postępowania karnego – zob. Ł. Pohl, W sprawie wyjaśnień oskarżonego w polskim postępowaniu karnym – odpowiedź, [w:] *Aktualne problemy prawa karnego. Księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 70. urodzin Prof. A.J. Szwarca*, red. T. Sokołowski, Ł. Pohl, R. Zawłocki, Poznań 2009, s. 488 i n.; P. Wiliński, *Składanie nieprawdziwych wyjaśnień w postępowaniu karnym – artykuł polemiczny*, „Prokuratura i Prawo” 2008, nr 3, s. 71-73; Z. Muras, *Wyjaśnienia oskarżonego w procesie karnym i prawie karnym*, Warszawa 2005, s. 73.

¹⁷ Por. J. Przygodzki, *Odpowiedzialność dyscyplinarna policjanta za czyny będące przejawem nieprzestrzegania etyki zawodowej. Problem kwalifikacji zachowania policjanta jako czynu niedozwolonego*, [w:] *Odpowiedzialność dyscyplinarna w Policji*, Piła 2011, s. 128 i n.

sis verbis odmowę¹⁸ składania wyjaśnień¹⁹. Stanowi ona immanentny przymiot prawa do obrony pojmowanego w sposób materialny²⁰. Każdy obwiniony może wybrać w toku procedury dyscyplinarnej postawę pasywną. Nie może ona dla niego skutkować negatywnie, w tym także w zakresie wymiaru kary dyscyplinarnej. W szczególności odmowa wyjaśnień nie może być konkludentnie uznana przez organ dyscyplinarny za przyznanie się do winy. W tej materii nie obowiązuje formuła *qui tacet, cum loqui debuit et potuit consentire videtur*. Niedopuszczalne jest zatem w toku postępowania wymuszanie przez organy dyscyplinarne przyznania się obwinionego do winy. Przyznanie się przez obwinionego w toku składaniu wyjaśnień powinno być zawsze dobrowolne, a zarazem na tle okoliczności sprawy przekonujące. Niedopuszczalne jest w ramach procedury dyscyplinarnej podstępne uzyskanie przyznania ze strony obwinionego. Narusza to bowiem nie tylko zasadę prawa do obrony, ale również godzi wprost w standardy sprawiedliwości proceduralnej.

Zagadnieniem wymagającym rozważenia w ramach prawa do odmowy wyjaśnień jest kwestia dopuszczalności odpowiedzi na pytania przez obwinionego. Została ona *verba legis* przesądzona w art. 286 ust. 2 pkt 3 w związku z art. 292 ust. 2 pswin. Analizując ten problem, należy odwołać się do argumentu *a fortiori* w wersji *a maiori ad minus*, co w tym przypadku oznacza, że jeżeli obwiniony może w ogóle odmówić wyjaśnień, to tym bardziej może odmówić odpowiedzi na poszczególne pytania sformułowane przez organ dyscyplinarny. Nie ma przy tym znaczenia, czy dotyczą one samego zarzutu popełnienia przewinienia dyscyplinarnego, czy też jego statusu osobistego. Odmowy tej obwiniony nie musi uzasadniać. Jest to przejawem uniwersalnej reguły *nemo se ipsum accusare tenetur*, która w prawie dyscyplinarnym ma – *lege non distinguente* – zastosowanie nie tylko do odmowy odpowiedzi na poszczególne pytania, ale również do odmowy wyjaśnień w całości. Stanowi ona fundament prawa do obrony w ujęciu materialnym dla systemów prawnych cywilizacji śródziemnomorskiej od ponad dwóch tysięcy lat.

Kontynuując tematykę zasady prawa do obrony, warto wskazać na uprawnienia obwinionego do składania wniosków dowodowych²¹ (art. 286 ust. 2 pkt 5 pswin). Zgłoszenie wniosku dowodowego przez obwinionego²², ale również jego obrońcę, jest oświadczeniem postulującym, które w wymiarze funkcjonalnym zawiera żądanie pod adresem organu dyscyplinarnego (rzecznika dyscyplinarnego) przeprowadzenia określonego dowodu²³. Obok aktu woli powinno ono być

¹⁸ Na temat prawo do milczenia w doktrynie prawa postępowania karnego – zob. A. Lach, *Współczesne tendencje w zakresie ograniczenia prawa w procesie karnym*, [w:] *Współczesne problemy procesu karnego i jego efektywność. Księga pamiątkowa profesora Andrzeja Buksiewicza*, red. A. Marek, Toruń 2004, s. 246 i n.; P.K. Sowiński, *Prawo podejrzanego do milczenia a reguła nemo se ipsum accusare tenetur na tle dążenia organów procesowych do poznania prawdy materialnej w procesie karnym*, [w:] *Zasada prawdy materialnej. Materiały z konferencji, Krasiczyn, 12-16 października 2005 r.*, red. Z. Sobolewski, G. Artymiak, Kraków 2006, s. 175 i n.

¹⁹ W doktrynie postępowania karnego w tej materii zob. zwłaszcza: M. Klejnowska, *Przyznanie się oskarżonego do czynu a przyznanie się do winy*, „Palestra” 2005, nr 5-6, s. 74-86.

²⁰ Por. na temat prawa do milczenia w postępowaniu karnym – zob. J. Chankowska, *Prawo oskarżonego do milczenia*, „Prokuratura i Prawo” 2003, nr 3, s. 129-140.

²¹ Zagadnienie inicjatywy dowodowej na wniosek uprawnionego podmiotu szczegółowo analizuje B. Janusz-Pohl w: *Inicjatywa dowodowa – rozważania w kontekście modelu poznania w postępowaniu dyscyplinarnym wobec policjantów*, [w:] *Dowody w postępowaniu dyscyplinarnym w służbach mundurowych. IX Seminarium prawnicze z cyklu „Odpowiedzialność dyscyplinarna w służbach mundurowych”*, red. B. Janusz-Pohl, B. Różniak-Krzeszewska, Piła 2020, s. 65-70.

²² Por. P. Wojciechowski, [w:] *Prawo o szkolnictwie wyższym...*, s. 753.

²³ Por. w doktrynie postępowania karnego – E. Zawilowski, *Niektóre aspekty teoretyczne i praktyczne wniosku dowodowego*, WPP 1975, nr 1, s. 27.

oparte na wiedzy dotyczącej przewinienia dyscyplinarnego. W wyjątkowych wypadkach, gdy sprawa dyscyplinarna ma wielowątkowy charakter, dopuszcza alternatywne wnioski dowodowe. W niektórych przypadkach mogą one okazać się użyteczne dla potwierdzenia tezy dowodowej. Za tego rodzaju opcją interpretacyjną przemawia również zasada prawdy obiektywnej.

Na tym tle powstaje pytanie, czy wnioskiem dowodowym jest ogólne zwrócenie uwagi rzecznika dyscyplinarnego na zachodzące w sprawie możliwości dowodowe w zakresie ustalenia faktów dotyczących przewinienia. Ze swej strony uważam, że *in principio* tego rodzaju ogólne i nieprecyzyjne stanowiska formułowane w toku procedury nie mogą być *de lege lata* kwalifikowane jako wnioski dowodowe, w swych założeniach mogą one mieć na celu skierowanie postępowania na fałszywe tory bądź też jego opóźnienie. W obu przypadkach godzi to w zasadę sprawności postępowania dyscyplinarnego i może być w płaszczyźnie funkcjonalnej kwalifikowane jako nadużycie prawa do obrony.

Rozważenia wymaga także problem treści wniosku dowodowego. Zagadnienie to nie zostało sprecyzowane w prawodawstwie dyscyplinarnym. Wyrażam pogląd, że w tej materii można subsydiarnie, bądź też *ab exemplo*, stosować mechanizmy z k.p.k. w szczególności z art. 169 tego kodeksu²⁴. Dlatego też uprawnione jest stwierdzenie, że wniosek powinien zawierać zarówno oznaczenie dowodu, jak i tezę dowodową, czyli okoliczności, które mają zostać udowodnione. Jeżeli jest to uzasadnione okolicznościami sprawy, możliwe jest także wskazanie metody jego przeprowadzenia przez organ dyscyplinarny.

Względy prakseologiczne wynikające z zasady sprawności postępowania przemawiają za możliwie precyzyjnym określeniem okoliczności, które mają zostać udowodnione. Chodzi bowiem o to, żeby nie multiplikować zbędnych czynności dowodowych, a działania organów dyscyplinarnych w tym zakresie odnosiłyby się tylko do tych środków dowodowych, które będą miały istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia odpowiedzialności dyscyplinarnej. Dlatego też nie spełniają wymogów normatywnych ogólnikowo sformułowane wnioski dotyczące przesłuchania świadków, oparte tylko na spekulacjach, że mogą oni dysponować jakimiś bliżej niesprecyzowanymi informacjami na temat przewinienia dyscyplinarnego. W tym kontekście warto postawić pytanie, czy obwiniony może cofnąć wniosek dowodowy. Dopuszczam taką możliwość w ramach zasady prawa do obrony. Jednak organ dyscyplinarny nie jest nim związany i może środek dowodowy przeprowadzić z urzędu, jeżeli uzna to za celowe dla ustalenia prawdy obiektywnej.

Ustawa pswin nie statuuje przesłanek odmowy przeprowadzenia wniosku dowodowego. Zatem w tej materii należy w akademickim postępowaniu dyscyplinarnym zastosować odesłanie do k.p.k. z art. 305 tej ustawy. Szczególnie doniosłe znaczenie ma w tej materii regulacja przyjęta w art. 170 k.p.k. W tym miejscu warto zaakcentować, że zadekretowane w nim wyliczenie ma charakter enumeratywny²⁵.

Zagadnieniem wymagającym rozważenia w związku z analizą przesłanek odmowy uwzględnienia wniosku dowodowego obwinionego jest zdefiniowanie relacji między nimi. Punktem wyjścia będzie stwierdzenie, że podstawy odmowy nie wykluczają się wzajemnie

²⁴ Por. M. Kurowski, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. D. Świecki, Warszawa 2020, s. 708-710; K.T. Boratyńska, P. Czarnecki, A. Lach, [w:] *Kodeks postępowania...*, s. 546-548.

²⁵ Zostało ono już szczegółowo omówione w literaturze postępowania karnego, zatem rezygnuję z bliższej analizy tego problemu. W tej materii zob. zwłaszcza: K. Boratyńska, P. Czarnecki, M. Królikowski, A. Lach, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2020, s. 521 i n.

– wręcz przeciwnie w konkretnej sprawie dyscyplinarnej może zaistnieć ich zbieg. Konkretny wniosek o przeprowadzenie dowodu może bowiem realizować w niektórych sytuacjach dwie, a nawet trzy z nich, co będzie skutkowało ich funkcjonalną interferencją. Analizując zagadnienie w wymiarze logicznym, uprawniona jawi się konstatacja, że zachodzi między nimi relacja logiczna, określana jako krzyżowanie. Oznacza to w praktyce, że wniosek obwinionego może jednocześnie spełniać rozmaite przesłanki odmowy uwzględnienia. W razie zaistnienia kumulacji podstaw organ dyscyplinarny rozpoznający wniosek obwinionego powinien w uzasadnieniu postanowienia odmawiającego jego realizację wskazać odrębnie każdą z nich, precyzując jednocześnie, na czym polega niezasadność wniosku.

Podsumowując wątek dotyczy niewuwzględnienia wniosków dowodowych, należy podkreślić, że w akademickim postępowaniu dyscyplinarnym tego rodzaju rozstrzygnięcie nie może następować w sposób konkludentny, każdorazowo musi mieć formę postanowienia. Pogląd ten ma swe zakorzenienie w istocie zasady prawa do obrony, a pośrednio także w zasadzie praworządności. Poza tym należy mieć na uwadze fakt, że zawsze możliwa jest zmiana decyzji przez organ dyscyplinarny, jeżeli w sprawie zaistniałyby nowe okoliczności. Pogląd ten wspieram klasyczną premią *ab interlocutorio descendere iudici licet* (sędziemu wolno odstąpić od postanowienia tymczasowego).

Elementem prawa do obrony w znaczeniu materialnym jest możliwość zapoznania się przez obwinionego po zakończeniu postępowania dowodowego (w postępowaniu wyjaśniającym) z zebranymi dowodami. Tego rodzaju uprawnienie *verba legis* statuuje art. 286 ust. 2 pkt 6 w związku z art. 292 ust. 2 pswin²⁶.

Istotnym instrumentem prawa do obrony są też wszelkie środki zaskarżenia. Obejmują one nie tylko odwołanie do komisji dyscyplinarnej przy ministrze, ale również do sądu apelacyjnego (art. 295 pswin)²⁷.

Jak już to wcześniej wskazałam, istota prawa do obrony w znaczeniu formalnym odnosi się do prawa korzystania przez obwinionego z pomocy obrońcy w postępowaniu dyscyplinarnym. Jego istota sprowadza się do wolności ustanowienia konkretnego – niekoniecznie profesjonalnego – obrońcy. Sama zaś jego działalność w tym zakresie jest przejawem prawa do obrony w sensie materialnym. Na tym tle powstaje pytanie, ilu obrońców może mieć obwiniony w akademickim postępowaniu dyscyplinarnym. Tekstualne brzmienie art. 286 ust. 2 pkt 4 pswin, ze względu na użytą przez ustawodawcę liczbę pojedynczą, dopuszcza ustanowienie tylko jednego obrońcy.

Istotnym zagadnieniem w ramach prawa do obrony jest aspekt temporalny, a konkretnie czas, w którym obwiniony może ustanowić obrońcę. Pragmatyki formacji policyjnych nie wprowadzają żadnych ograniczeń w tej materii, zatem w oparciu o argument *lege non distinguente* uprawnione jawi się stwierdzenie, że może to nastąpić na każdym etapie procedury, także drugoinstancyjnym lub nawet wykonawczym albo wznowieniowym. Wykładnia ta pozostaje w koincydencji z aksjologią konstytucyjnego prawa do obrony.

Innym ważkim problemem wymagającym rozważenia jest aspekt podmiotowy prawa do obrony w znaczeniu formalnym. Konkretnie rzecz ujmując, chodzi o to, kto może pełnić

²⁶ Por. P. Wojciechowski, [w:] *Prawo o szkolnictwie wyższym...*, s. 752.

²⁷ Por. E. Ura, [w:] *Akademickie prawo zatrudnienia...*, s. 533 i n. oraz J.M. Zieliński, [w:] H. Izdebski, J.M. Zieliński, *Prawo o szkolnictwie wyższym. Komentarz*, Warszawa 2019, s. 434 i n.

funkcję obrońcy w akademickich postępowaniach dyscyplinarnych. W tej materii należy stosować w sposób odpowiedni przepisy k.p.k. Na czoło wysuwa się tutaj regulacja z art. 82 k.p.k. Ów przepis stanowi, że obrońcą może być osoba uprawniona do obrony według przepisów o ustroju adwokatury i ustawy o radcach prawnych. Dopuszczenie do obrony w procedurach dyscyplinarnych osób posiadających specjalistyczne kwalifikacje prawnicze uzasadnione jest nie tylko interesem indywidualnym obwinionego, ale także pośrednio sprzyja dobru postępowania, ponieważ umacnia możliwość ustalenia w jego toku prawdy obiektywnej. Regulacja ta ma swe normatywne zakorzenienie w konstytucyjnym prawie do obrony.

Podejmując bliżej zagadnienia prawa do obrony w ujęciu formalnym, w pierwszej kolejności warto nieco uwagi poświęcić profesjonalnym obrońcom²⁸. Przymiot ten posiadają adwokaci uprawnieni do udzielania pomocy prawnej na podstawie ustawy Prawa o adwokaturze²⁹ oraz radcowie prawni działający na podstawie ustawy o radcach prawnych³⁰. W tym kontekście rozważenia wymaga problem, czy prawo takie posiadają prawnicy zagraniczni. Ze swej strony dopuszczam taką możliwość, ponieważ art. 1 ust. 2 ustawy o świadczeniu przez prawników zagranicznych pomocy prawnej³¹ przewiduje możliwość występowania przez nich przed sądami i urzędami. Względy celowości przemawiają za uznaniem organów dyscyplinarnych za swoisty rodzaj urzędów. *A contrario* należy natomiast przyjąć, że obrońcą w postępowaniu dyscyplinarnym nie może być prawnik spoza Unii Europejskiej, choćby uzyskał wpis na listę prowadzoną przez okręgową radę adwokacką bądź okręgową izbę radców prawnych. Jest on bowiem uprawniony tylko do udzielania porad prawnych i sporządzania opinii prawnych dotyczących prawa państwa macierzystego lub prawa międzynarodowego³², co *natura rerum* nie odnosi się do prawa dyscyplinarnego. Przepisy ustawy pswin nie przewidują innych osób występujących w charakterze obrońcy (np. pracowników uczelni), chyba że są jednocześnie adwokatami lub radcami prawnymi.

Przepisy pswin nie precyzują podstawy nawiązania stosunku obrończego pomiędzy obwinionym a obrońcą. Uzasadniony w oparciu o argumentację *a completudine* wydaje się pogląd, że w odniesieniu do profesjonalnych prawników należy tu stosować regulacje ogólne przewidziane w prawie o adwokaturze (art. 37) i ustawie o radcach prawnych (art. 8). Mam tu na myśli umowy cywilnoprawne, w szczególności zaś umowę zlecenia. Na ich podstawie obwiniony funkcjonariusz może udzielić upoważnienia adwokatowi lub radcy prawnemu. Oświadczenie to stanowi podstawę działania profesjonalnego obrońcy z wyboru. Normy nie określają formy upoważnienia, zatem w świetle dyrektyw wynikających z zasady racjonalnego formalizmu przyjmuje się, że może być ono udzielone na piśmie w formie pełnomocnictwa albo ustnie do protokołu organu dyscyplinarnego prowadzącego postępowanie. W wyjątkowych sytuacjach możliwe jest też konkludentne upoważnienie, jeżeli z okoliczności sprawy jednoznacznie wynika, że konkretny profesjonalny prawnik jest obrońcą obwinionego funkcjonariusza (np. wspólnie uczestniczą w czynności proceduralnej). Tego rodzaju wykładnia ma swe aksjologiczne zakorzenienie w konstytucyjnej

²⁸ Por. np. P. Szustakiewicz, [w:] *Stosunek służbowy w formacjach*, rozdział VI pkt 4, SIP Legalis.

²⁹ Dz.U.2019.1513, tekst jedn. z dnia 12.08.2019.

³⁰ Dz.U.2020.75, tekst jedn. z dnia 16.01.2020.

³¹ Dz.U.2020.823, tekst jedn. z dnia 8.05.2020.

³² Por. art. 18 ustawy z dnia 5 lipca 2002 r. o świadczeniu przez prawników zagranicznych pomocy prawnej w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. tekst jedn. 2020 823).

zasadzie prawa do obrony, a jednocześnie odpowiada istocie zasady prawa do obrony w postępowaniu dyscyplinarnym.

Przepisy pswin nie przewidują obrony z urzędu. Ze swej strony dopuszczam natomiast możliwość ustanowienia obrońcy dla obwinionego w postępowaniu dyscyplinarnym przez osobę trzecią, w sytuacji gdy obwiniony nie ma możliwości podjęcia tego rodzaju działań osobiście (np. powodu obłożnej choroby lub pobytu za granicą). Obwiniony w stosownym czasie powinien zaaprobować (np. co najmniej konkludentnie) ustanowionego przez osobę trzecią obrońcę.

W wymiarze temporalnym zakres upoważnienia dla reprezentowania obwinionego przez obrońcę jest nielimitowany przepisami prawa. Prawidłowe ustanowienie obrońcy uprawnia go do działania w całym postępowaniu dyscyplinarnym, nie wyłączając czynności podejmowanych po uprawomocnieniu postępowania. W efekcie obejmuje ono nawet etap wykonawczy albo wznowieniowy. Regulacje te pozostają w bezpośredniej koincydencji z istotą konstytucyjnej zasady prawa do obrony, która obowiązuje we wszystkich stadiach procedury dyscyplinarnej.

Rozważając problematykę upoważnienia dla obrońcy w postępowaniu dyscyplinarnym, należy przeanalizować dopuszczalność sytuacji, w której będzie mogło ono obejmować pełnomocnictwo tylko do poszczególnych czynności proceduralnych (np. wniesienia odwołania). Obowiązujące przepisy pswin wprost tej kwestii nie regulują. Kierując się jednak argumentem *a fortiori* w wersji *a maiori ad minus*, uważam, że skoro dozwolone jest udzielenie pełnomocnictwa do całego postępowania dyscyplinarnego, to tym bardziej możliwe jest udzielenie go tylko na jego część, bądź tylko do poszczególnych czynności.

Pozycjonując status obrońcy w postępowaniu dyscyplinarnym formacji policyjnych, *ab initio* należy wskazać, że także w tych procedurach ma zastosowanie uniwersalna dyrektywa, że nie może on działać na niekorzyść obwinionego. W postępowaniu „akademicznym” stosuje się ją na podstawie klauzuli odpowiedniości albo w oparciu o mechanizm *ab exemplo* z art. 86 § 1 k.p.k.³³ W tym miejscu należy podkreślić, że przyjęta w tym kodeksie dyrektywa ma charakter pozytywny, tj. działania na korzyść oskarżonego, co wydaje się z punktu widzenia zasady prawa do obrony rozwiązaniem optymalnym. Pogląd ten oparty jest na założeniu, że rolą obrońcy w postępowaniu dyscyplinarnym jest strzeżenie praw i interesów obwinionego³⁴. Ustawowy zakaz działania obrońcy na niekorzyść obwinionego ma charakter bezwzględny. Nie może go złamać nawet na żądanie obwinionego³⁵. W tym kontekście powstaje problem, jak kwalifikować czynność obrońcy obiektywnie niekorzystną dla obwinionego. W moim przekonaniu organ dyscyplinarny powinien uznać ją za bez-

³³ Por. K. Eichstaedt, [w:] *Kodeks postępowania karnego...*, s. 476-468; K.T. Boratyńska, P. Czarnecki, A. Lach, [w:] *Kodeks postępowania...*, s. 315-317.

³⁴ Por. ustalenia doktryny postępowania karnego w kwestii granic legalności działania obrońcy – P. Kruszyński, *Granice legalności działania obrońcy w procesie karnym*, „Państwo i Prawo” 1988, nr 4, s. 69 i n.; J. Flik-Kłaczńska, *Granice legalności działania obrońcy i konsekwencje prawne ich przekroczenia*, „Studia Prawnoustrojowe” 2009, nr 10, s. 67 i n.

³⁵ Por. w tej materii poglądy wyrażone w nauce postępowania karnego: A. Bojańczyk, *Czy obrońca może działać na korzyść oskarżonego nawet wbrew jego wyraźniej objawionej woli*, „Palestra” 2012, nr 5-6, s. 224 i n.; C. Kulesza, *Skutki nieefektywnej reprezentacji procesowej oskarżonego w postępowaniu karnym – standard europejski i prawo polskie*, [w:] *Skutki czynności procesowych w świetle standardów europejskich*, red. D. Gil, Lublin 2014, s. 85.

skuteczną. Co więcej, w praktyce, jeżeli zachodzi konieczność, obwiniony może wykazywać bezskuteczność takiej czynności w toku postępowania.

Zagadnienie to generuje pytanie o relacje proceduralne pomiędzy obwinionym a obrońcą. Wydaje się ona silnie nacechowana wzajemną autonomicznością. Dotyczy to zwłaszcza stosunku prawnego obwinionego z profesjonalnymi obrońcami. W szczególności nie są oni związani poleceniami ze strony obwinionego funkcjonariusza dokonania konkretnych czynności proceduralnych, zachowują bowiem niezależność w ocenie stanu sprawy, zwłaszcza w zakresie kwestii prawnych. Powinni natomiast w ramach działalności obrończej uwzględniać przyjętą przez obwinionego strategię i kierunki obrony. Obrońcę powinien kierować się wytycznymi ze strony obwinionego w zakresie podejmowanej przez niego akcji obrończej.

Na tym tle powstaje problem oceny czynności obrończej z punktu widzenia interesów obwinionego. W nauce postępowania karnego w tej materii zarysowały się trzy zasadnicze grupy stanowisk: subiektywistyczna³⁶, odnosząca się do intencji obrońcy szkodenia oskarżonemu (obwinionemu), obiektywistyczna³⁷, odnosząca się bezpośrednio do niekorzystnych dla oskarżonego (obwinionego) następstw czynności i heterogeniczna³⁸, wedle której organ procesowy (w naszym przypadku organ dyscyplinarny) nie powinien dopuścić do dokonania czynności intercjonalnie niekorzystnej, jak i czynności obiektywnie niekorzystnej. W mojej ocenie w procedurach dyscyplinarnych w najszerszym zakresie z konstytucyjną zasadą prawa do obrony koreluje trzeci ze wskazanych wariantów, ponieważ w najszerszym wymiarze gwarantuje respektowanie interesów obwinionego.

Zagadnieniem powiązaniem z omawianą powyżej problematyką jest kwestia, jak oceniać czynności obrońcy w płaszczyźnie temporalnej. Pojawiają się tutaj dwie możliwe opcje: *ex ante* oraz *ex post*. W moim przekonaniu oceny należy dokonywać *ex ante*³⁹, co w praktyce oznacza, że organ dyscyplinarny powinien oddalić wniosek dowodowy obrońcy, jeżeli dostrzeże on, że czynności przedsięwzięte przez obrońcę są obiektywnie niekorzystne dla obwinionego. Tego rodzaju interpretacja odpowiada istocie zasady prawa do obrony, a w szerszym kontekście istocie standardów sprawiedliwości proceduralnej.

Autonomia działania obrońcy na rzecz obwinionego *natura rerum* ma ograniczony zakres w wymiarze przedmiotowym. Podstawową granicą jest w tej materii legalność czynności. Jej poszanowanie odnosi się zarówno do prawa materialnego, jak i proceduralnego⁴⁰. Profesjonalni obrońcy nie mogą naruszać także etycznych standardów wykonywania zawodu adwokata lub radcy prawnego. W tym miejscu warto zaakcentować, iż uczestnictwo w postępowaniu obrońcy nie eliminuje samodzielnej akcji obrończej obwinionego. Zachowuje on zawsze prawo do podejmowania czynności proceduralnych osobiście, bądź to zamiast obrońcy, bądź obok niego. Relatywna autonomia obrońcy i obwinionego sprawia, że każda z tych czynności

³⁶ Por. M. Cieślak, *Sytuacja prawna obrońcy w świetle najnowszego ustawodawstwa polskiego*, „Palestra” 1969 nr 8, s. 38-39; P. Wiliński, *Zaniechanie do obrony w polskim prawie karnym*, Kraków 2006, s. 314.

³⁷ Por. W. Daszkiewicz, *Kumulacja ról obrońcy i pełnomocnika w procesie karnym*, „Palestra” 1968, nr 3 s. 57; P. Hofmański, E. Sadlik, K. Zgryzek, *Kodeks...*, s. 480 i n.

³⁸ Por. T. Grzegorzczak, *Obrona w postępowaniu przygotowawczym...*, s. 35-37.

³⁹ Por. C. Kulesza, *Radca prawny jako pełnomocnik w postępowaniu karnym skarbowym*, „Radca Prawny” 2001, nr 3, s. 20.

⁴⁰ Por. P. Kruszyński, *Granice legalności działania...*, s. 66 i n.

jest skuteczna, realizuje bowiem funkcje obrony. Problemem ujawniającym się w praktyce jest niekiedy brak korelacji pomiędzy wnioskami składanymi przez obrońcę i obwinionego. Organ dyscyplinarny powinien w razie zaistnienia takiej sytuacji kierować się zasadą *in dubio pro reo* i uwzględnić wniosek obiektywnie korzystniejszy dla obwinionego. Tego rodzaju wykładnia ma swe uzasadnienie w istocie zasady prawa do obrony.

Zagadnieniem powstającym na tle zasady prawa do obrony w znaczeniu formalnym jest kwestia wykonywania obowiązków przez obrońcę (np. zaniechanie złożenia środka zaskarżenia). Zaniedbania lub inne nienależyte wykonywanie obowiązków nie może szkodzić obwinionemu, bądź zwłaszcza wówczas, gdy nie ponosi on żadnej winy w niedopełnieniu obowiązków przez obrońcę. Powstaje na tym tle problem odpowiedzialności obrońcy za zaniechania. W rachubę wchodzi tu zarówno odpowiedzialność cywilna (np. z art. 471 kc), jak i dyscyplinarna⁴¹.

Reasumując: prawo do obrony stanowi fundament państwa prawa, dotyczy to również procedur dyscyplinarnych w sprawach nauczycieli akademickich. Mechanizmy służące obronie obwinionego zawsze powinny mieć charakter realny, pozwalający obwinionemu na ochronę swych prawa i interesów. Ich naruszenie, zarówno w płaszczyźnie materialnej jak i formalnej, może stanowić uzasadnioną podstawę do wniesienia środków zaskarżenia. Pozostaje ono w ścisłej korelacji z mechanizmami kontradiktoryjności w postępowaniach dyscyplinarnych. Korzystanie z prawa do obrony przez uprawnione podmioty generuje bowiem naturalny spór w ramach konkretnej sprawy dyscyplinarnej.

Bibliografia

- Bocheńska A., [w:] *Akademickie prawo zatrudnienia. Komentarz*, red. K.W. Baran, Warszawa 2020.
- Bojańczyk A., *Czy obrońca może działać na korzyść oskarżonego nawet wbrew jego wyraźniej objawionej woli*, „Palestra” 2012, nr 5-6.
- Boratynska K., Czarnecki P., Królikowski M., Lach A., [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2020.
- Chankowska J., *Prawo oskarżonego do milczenia*, „Prokuratura i Prawo” 2003, nr 3.
- Cieślak M., *Sytuacja prawna obrońcy w świetle najnowszego ustawodawstwa polskiego*, „Palestra” 1969, nr 8.
- Daszkiewicz W., *Kumulacja ról obrońcy i pełnomocnika w procesie karnym*, „Palestra” 1968, nr 3.
- Flik-Kłaczyńska J., *Granice legalności działania obrońcy i konsekwencje prawne ich przekroczenia*, „Studia Prawnoustrojowe” 2009, nr 10.
- Janusz-Pohl B., *Inicjatywa dowodowa – rozważania w kontekście modelu poznania w postępowaniu dyscyplinarnym wobec policjantów*, [w:] *Dowody w postępowaniu dyscyplinarnym w służbach mundurowych. IX Seminarium prawnicze z cyklu „Odpowiedzialność dyscyplinarna w służbach mundurowych”*, red. B. Janusz-Pohl, B. Różniak-Krzeszewska, Piła 2020.
- Klejnowska M., *Przyznanie się oskarżonego do czynu a przyznanie się do winy*, „Palestra” 2005, nr 5-6.

⁴¹ Por. A. Chochowska, *Liability of a lawyer and Legal Adviser for Breaching Principles of Professional Ethics*, „International Journal of Legal Studies” 2018, nr 4 (2), s. 67 i n.

- Kruszyński P., *Granice legalności działania obrońcy w procesie karnym*, „Państwo i Prawo” 1988, nr 4.
- Kruszyński P., *Zasada prawa do obrony w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu – zagadnienia wybrane*, [w:] *Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor G. Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin*, red. L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska, Warszawa 2005.
- Kulesza C., *Efektywna obrona w postępowaniu przygotowawczym a favor procuratori*, „Prokuratura i Prawo” 2007, z. 4
- Kulesza C., *Radca prawny jako pełnomocnik w postępowaniu karnym skarbowym*, „Radca Prawny” 2001, nr 3.
- Kulesza C., *Skutki nieefektywnej reprezentacji procesowej oskarżonego w postępowaniu karnym – standard europejski i prawo polskie*, [w:] *Skutki czynności procesowych w świetle standardów europejskich*, red. D. Gil, Lublin 2014.
- Kurowski M., [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. D. Świecki, Warszawa 2020.
- Lach A., *Współczesne tendencje w zakresie ograniczenia prawa w procesie karnym*, [w:] *Współczesne problemy procesu karnego i jego efektywność. Księga pamiątkowa profesora Andrzeja Buksiewicza*, red. A. Marek, Toruń 2004.
- Łyczewek R., *Adwokat jako obrońca w polskim procesie karnym*, Warszawa 1989.
- Muras Z., *Wyjaśnienia oskarżonego w procesie karnym i prawie karnym*, Warszawa 2005.
- Pohl Ł., *Składanie nieprawdziwych wyjaśnień przez oskarżonego w polskim postępowaniu karnym – szkic teoretyczno-prawny*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 6.
- Pohl Ł., *W sprawie wyjaśnień oskarżonego w polskim postępowaniu karnym – odpowiedź*, [w:] *Aktualne problemy prawa karnego. Księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 70. urodzin Prof. A.J. Szwarca*, red. T. Sokołowski, Ł. Pohl, R. Zawłocki, Poznań 2009.
- Przygodzki J., *Odpowiedzialność dyscyplinarna policjanta za czyny będące przejawem nieprzestrzegania etyki zawodowej. Problem kwalifikacji zachowania policjanta jako czynu niedozwolonego*, [w:] *Odpowiedzialność dyscyplinarna w Policji*, Piła 2011.
- Sowiński P.K., *Prawo podejrzanego do milczenia a reguła nemo se ipsum accusare tenetur na tle dążenia organów procesowych do poznania prawdy materialnej w procesie karnym*, [w:] *Zasada prawdy materialnej. Materiały z konferencji, Krasieczyn, 12-16 października 2005 r.*, red. Z. Sobolewski, G. Artymiak, Kraków 2006.
- Szustakiewicz P., [w:] *Stosunek służbowy w formacjach mundurowych*, red. W. Maciejko, P. Szustakiewicz, SIP Legalis.
- Śliwiński J., *Polski proces karny przed sądem powszechnym. Zasady ogólne*, Warszawa 1959.
- Ura E., [w:] *Akademickie prawo zatrudnienia. Komentarz*, red. K.W. Baran, Warszawa 2020.
- Vitkauskas D., Dikov G., *Ochrona prawa do rzetelnego procesu w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka*, Strasburg 2012.
- Wiliński P., *Obrona formalna i materialna w procesie karnym*, [w:] *Problemy prawa i procesu karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Alfreda Kaftela*, Warszawa 2008.
- Wiliński P., *Składanie nieprawdziwych wyjaśnień w postępowaniu karnym – artykuł polemiczny*, „Prokuratura i Prawo” 2008, nr 3.
- Wiliński P., *Zaniechanie do obrony w polskim prawie karnym*, Kraków 2006.

Wiliński P., *Zasada prawa do obrony w polskim postępowaniu karnym*, Warszawa 2006.

Wiliński P., *Zasada prawa do obrony*, [w:] System Prawa Karnego Procesowego, tom III: *Zasady procesu karnego*, cz. 2, Warszawa 2014.

Wojciechowski P., [w:] *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Komentarz*, red. J. Woźnicki, Warszawa 2019.

Zawiłowski E., *Niektóre aspekty teoretyczne i praktyczne wniosku dowodowego*, WPP 1975, nr 1.

Zieliński J.M., [w:] H. Izdebski, J.M. Zieliński, *Prawo o szkolnictwie wyższym. Komentarz*, Warszawa 2019.